

אש התמיד

א. מבוא

- ב. מקור אש התמיד לפי ספר מקבים
- ג. גילוי הנפט בישראל וסערת אש התמיד
- ד. ממה מובאת אש מן ההדיוט?
- ה. טעמה של אש מן ההדיוט

א. מבוא

מצווה מן התורה לקיים אש תמיד על מזבח העולה, שנאמר: "אֵשׁ תָּמִיד תִּקְרָד עַל הַמִּזְבֵּחַ לֹא תִכָּבֶה" (ויקרא ו, ו). בתלמוד מובא שאף על פי שהאש ירדה מן השמיים, מצוה להביאה מן ההדיוט, כלומר אש טבעית.¹ לדעת ר' יהודה ויוסי הייתה מערכה מיוחדת של עצים על המזבח שייוחדת לאש התמיד.² לפי פירוש אחר האש הייתה מובאת מלשכת בית המוקד.³ רש"י מתאר את אש התמיד כ"גחלת".⁴

מהי המשמעות של אש מן השמיים בהקשר לאש התמיד? הדבר אינו מובא בפסוקים, ולעומת זאת במקרא מופיעים במפורש⁵ אירועים אחדים המעידים על ירידת אש מן השמיים על המזבח: בחנוכת המשכן (ט, כא), כאשר הקריב דוד בגורן ארונה היבوسی (דה"א כא, כו) ובחנוכת המקדש בימי שלמה (דה"ב ז, א-ג). אש מהשמיים ירדה גם על המזבח שהקים אליהו בהר הכרמל (מל"א יח, לח).

על פי המסורת, אש התמיד דלקה באופן תמידי בין חנוכת המשכן לחנוכת המקדש ובימי שלמה הסתלקה ואז הוצתה שוב ודלקה עד לימי המלך מנשה: "אש שירדה מן השמים בימי

* תודתי על לרב עזריה אריאל על הערותיו לטיוטת המאמר ולרב דן שניידר שעודדני לחקור את סוגית אש התמיד הנזכרת בספר מקבים.

1. יומא כא ע"ב; הרמב"ם, הלכות תמידין ומוספין, ב, א.

2. משנה, יומא וד, ו; בבלי, יומא מה ע"א; הרמב"ם, הלכות תמידין ומוספין, ב, ד.

3. רבינו חננאל ליומא טו ע"ב; פהמ"ש לרמב"ם שבת א, י.

4. יומא כא ע"ב, ד"ה רבוצה כארי.

5. בדברי הראשונים מוצאים מסורת על כך שאש מהשמים ירדה גם על קרבנו של הבל והמקום שבו הקריב נוח לאחר המבול, ראו רש"י לבראשית ד, ד; אברבנאל במל"א, בסוף פרק ח. מדובר במסורת שמקום המזבח בהר המוריה הוא מימי אדם ראשון ושימש בימי הבל וקין, נוח, אברהם ועד לימי דוד ושלמה (רמב"ם, בית הבחירה ב, ב).

משה לא נסתלקה מעל מזבח הנחושת אלא בימי שלמה ואש שירדה בימי שלמה לא נסתלקה עד שבא מנשה וסילקה".⁶

נראה אפוא שבהקשר לאש התמיד שהייתה במזבח במקדש, לא היה מדובר באש היורדת בכל יום,⁷ אלא באש תמידית שנשמרה במשך הדורות ובאופן טקסי הוסיפו לה אש שהודלקה בכל יום.

אין מקורות מפורשים מהמקרא המתארים את ירידתה של אש התמיד מהשמיים בראשית בית שני. בתלמוד מוסבר שהמזבח שנבנה בימי עזרא היה גדול מזה של בית ראשון. ההסבר שניתן הוא שבבית הראשון "אש של שמים מסייעתן" ולכן מזבח עם מערכת עצים קטנה הספיקה, אבל בימי הבית השני "אין אש של שמים מסייעתן".⁸ במקום אחר נאמר שלא הייתה אש תמיד בימי בית שני, אך בהמשך לכך נאמר שאמנם היא הייתה קיימת על המזבח אבל היא לא סייעה להקרבת הקורבנות.⁹

ב. מקור אש התמיד לפי ספר מקבים

בספר מקבים מסופר על טהרת המקדש מידי היוונים ועל חנוכת המזבח וחינוך עבודת הקורבנות בכ"ה כסלו. מחבר הספר מתאר בהקשר לכך את התקדים של חידוש עבודת בית המקדש לאחר גלות בבל. לדבריו, הגולים במצוות ירמיהו לקחו עימם מאש המזבח (שירדה בעבר מימי משה ושלמה מן השמים)¹⁰ לארץ פרס (בבל) והטמינו אותה בסתר בתוך באר עמוקה. בשיבת ציון שלח נחמיה את צאצאי הכוהנים להביא את האש המוטמנת והם סיפרו שלא מצאו אש אלא נזלים צמיגיים.¹¹ הוא ציווה עליהם לשאוב אותם ולזרוק אותם על עצי המערכה, והנה לאחר צאת השמש, האש התלקחה ואכלה את הקורבנות.¹² סיפור זה מזכיר לנו את סיפור אליהו והאש שירדה מהשמים ושרפה את העצים, הקורבנות והמים שהיו על המזבח (מל"א יח, לח). גם כינוי יום טהרת המקדש כחג סוכות¹³ בא להזכיר את ברכת ה' לחנוכת המקדש בימי שלמה שנעשתה על ידי ירידת האש מהשמים בחג הסוכות (דה"ב, ז).

6. בבלי, זבחים סא ע"ב.

7. לפי ספר החינוך (מצוה קלב) יש המבינים שהיא ירדה בכל יום, אלא שהיא לא נראתה. ואין הכרח להסביר כך מדבריו.

8. בבלי, זבחים סא ע"ב.

9. בבלי, יומא כא ע"ב.

10. מקבים ב, א, יט; ב, י.

11. מקבים ב, א, כ.

12. מקבים ב, פרקים א-ב.

13. מקבים ב, א פס' ט, יח.

למעשה אין בספר מקבים תיאור מפורש לקיומה של אש התמיד בימי החשמונאים. גם הסיפור בהקשר לגולי בבל אינו בהכרח היסטורי, אלא כנראה משקף אגדה שרווחה בימיהם. עם זאת, בהנחה שמחבר הספר אכן נאמן להלכה היהודית, ייתכן שדבריו מוסרים דבר מה על טיבה של אש התמיד. לפי דבריו, אין המדובר בהכרח באש ממש, אלא בחומר דליק נוזלי צמיג, ששימש להדלקת אש התמיד. להלן נביא את ההצעות השונות לתרגום החומר של האש התמיד מהטקסט מהיוונית:

המקור ביוונית	סמיכים
מהדורת פרנקל ¹⁴	אולם כאשר הוגד לנו לא מצאו את האש, כי אם מים קפואים מצאו תחתיה, ויצו נחמיה לשאוב את המים ולהביאם
מהדורת כהנא ¹⁵	וכאשר ספרו לנו, לא מצאו אש, כי אם מים עבים וצוה עליהם לשאוב אותם ולהביאם
מהדורת שוורץ ¹⁶	לא מצאו אש, כי אם מים סמיכים
ספר יוסיפון ¹⁷	ויגוללו את האבן מעל הבור ויראו בו מים כשמן עב וכדבש... (דפוס מנטובה: שמן ועב כדבש) ויאמר אל הכהנים: רדו אתם אל הבור וקחו המים בחפניכם

מוצע שהחומר שהנוזל הסמיך המוזכר בספר מקבים הוא הנפט.¹⁸ זיהוי זה מתאים בשל תכונתו כחומר דליק המצוי בבבל. הצעה זו גם נרמזת בשם שקראו לחומר זה, כפי שמופיע בספר מקבים: "אנשי נחמיה קראו לו Néfthar שמתפרש שם כטהרה, בעוד המון העם קוראים לו Nefthaei.¹⁹ מדובר כנראה בנפט גולמי, שעם התייבשותו הופך לצמיג מאוד.

14. יצחק זעקיל פרנקל, כתובים אחרונים, ורשה תרכ"ג.

15. אברהם כהנא, הספרים החיצונים, ב, ירושלים תשל"ל.

16. דניאל שוורץ, ספר מקבים ב: מבוא, תרגום ופירוש, ירושלים תשס"ה, עמ' 84.

17. ספר יוסיפון, מהדורת ח' הומינר, ירושלים תשכ"א, פרק שלישי.

18. בנבדל מהעטרון (זפת מזיקוק עצים) והאספלט (זפת, כופר) מים המלח, חומר ביטומני דמויי נפט.

19. מקבים ב, א, לו.

מקור השם נפט הוא כנראה באכדית Naptu; בעברית ובערבית: נפט; בארמית סורית: נפטא; ביוונית ובלטינית: Naphtha או Naptha. בתרבות הפרסית הקדומה הנפט נקרא גם 'מי האל', על שם האליל Apan Napat שנקשר לשני הכוחות המנוגדים; אש ומים.²⁰

הנפט היה ידוע בבבל בתקופות קדומות ומשם הובא בתקופת המשנה לארץ ישראל ולארצות האימפריה הרומית.²¹ סטרבו מציין מתאר את מעיינות הנפט בבבל; האספלט היבש לעומת הנפט הנוזלי הלבן הדליק שניתן לכבותו רק באמצעות מים, בוך, חומץ ועוד. הנפט השחור משמש להדלקת מנורות במקום שמן.²² גם דיוסקורידס מציין במאה הראשונה את הנפטא הבבליית הלבנה והשחורה ואת דליקותה באש, וכן את תכונותיה הרפואיות.²³ הנפט נזכר בספרות חז"ל בין חומרי הבעירה להדלקת נר בשבת,²⁴ וקיימת הבחנה בין הנפט השחור לנפט הלבן המזוקק שהיה יותר דליק ומסוכן.²⁵ הנפט נזכר גם בין האמצעים ששימשו בשעת מלחמה.²⁶ מוכרי הנפט נקראו בשם "נפטויי".²⁷

ג. גילוי הנפט בישראל וסערת אש התמיד

בשנת 1955 החלו לקדוח בשדה שבסמוך למושב חלץ שבצפון הנגב, וביום שישי, ז' בתשרי תשט"ז, פרץ נפט מן הקידוח. דבר זה עורר התרגשות רבה במדינה הצעירה, בהנחה שהדבר יפתור את בעיות האנרגיה והכלכלה. הבקבוק הראשון של הנפט שנמצא לארץ נשלח לנשיא המדינה דאז יצחק בן צבי משר הפיתוח ד"ר דב יוסף. הנשיא שלח לו מכתב תודה ב"א בתשרי תשט"ז, ובו ציין את המקורות הקדומים על השימוש בנפט במקורות ישראל ובכללם הסיפור המופיע בספר מקבים. הוא גם ערך זיקה בין המתואר בספר מקבים לסיפור בימי אליהו הנביא. דברים אלה התפרסמו למחרת בעיתון הארץ וזכו לביקורת חריפה מצד אישים רבים במאמרי תגובה ובמכתבים נזעמים, ובהם מכתביהם של הרב צבי פסח פראנק (בי"ג בתשרי תשט"ז) והראשון לציון הרב יצחק נסים (בכ"א בתשרי תשט"ז). לדבריהם השתמע מדברי הנשיא שהוא טוען שבימי אליהו לא אירע נס ולא ירדה אש מהשמים, אלא כביכול

20. R. J. Forbes, *Studies in Ancient Technology*, I, Leiden 1955, pp. 12-13.

21. ' בראנד, כלי החרס בספרות התלמוד, ירושלים תשי"ג, עמ' שסד.

22. סטראבו, גיאוגרפיה XVI, 1, 15.

23. דיוסקורידס, חומרי המרפא I 101.

24. משנה שבת ב, ב. על נרות נפט (שרגא דנפטא) ראו בבלי, שבת מו ע"א; "פתילה של נפט" (ירושלמי, סנהדרין ז, ב כד ע"ב).

25. ירושלמי, שבת ב, א ד ע"ד; בבלי, כו ע"א. על הנפט במקורות התלמודים ובספרות הקלאסית, ראו ז' עמר וא' שוויקי, במה מדליקין, אלקנה תשס"ג, עמ' 94-95.

26. ירושלמי, סוטה ח, ג כב ע"ב.

27. בבלי, נדרים צא ע"ב.

האש הודלקה באמצעות נפט. נשיא המדינה מיהר להשיב לראשל"צ (בכ"ג בתשרי) והבהיר שרק ערך הקבלה בין שני האירועים:

לא היה כוונתי... לעורר פולמוס כללי על הנסים ולא לפגוע באמונה, ואף לא להוסיף לפרשנות המקרא המסורתית או המדעית – לא בדרך פשט ולא בדרך דרוש, רמז או סוד... ולבסוף, יש להצטער שכותב המאמר ב"הצופה"²⁸ התעלם מהעיקר – מהנס שקרה לנגד עינינו – גילויים של אוצרות הנפט שהיו טמונים וגנוזים במעבי אדמתנו במשך אלפי שנים ולא נתגלו, אלא עד עתה לאחר הנס הגדול של תקומת מדינת ישראל, שזכינו לו בדורנו זה, ובמקום לראות את המאור בא לעורר סערה בצלוחית של נפט...²⁹

ד. ממה מובאת אש מן ההדיוט?

הסיפור מספר מקבים מעלה את השאלה האם הנפט אכן ראוי להיות מקור לאש מן ההדיוט. התורה מדברת על שרפת אש בעצים (ויקרא א, ז), ומדרש תורת כהנים לומד מכך שיש לשלול חומרי בעירה אחרים שאינם עצים, בניגוד לשריפת פרים ושעירים (חטאת פנימית) הנשרפים מחוץ למחנה, שבה אין הכרח בעצים.

ושרף אותו כשר לא הפסול, על עצים באש מה ת"ל, שיכול הואיל ונאמרה שריפה בפנים ונאמר שריפה בחוץ, מה שריפה אמורה בפנים בעצים כשרין למערכה אף שריפה אמורה בחוץ בעצים כשרין למערכה? ת"ל עצים – לרבות כל משמע עצים, אפילו בקש אפילו כתבן אפילו בגבבה. באש – ולא בסיד ולא ברמץ. ישרף – אף על פי שאין שם דשן, ישרף, עד שמצית האור בגופו.³⁰

הרב יהושע פרידמן תמך בהסתייעות בגז להקטרה, בתור תוספת לעצים ולא במקומם.³¹ אולם, לגבי השימוש בנפט קיימת בעיה, מפני שכאשר הוא בא במגע עם בשר הקורבן שעל המזבח הוא עלול לפגום אותו מבחינת הטעם והריח. יחד עם זאת, אפשר שהיה מותר בראשית בית שני להצית את האש הראשונה בנפט, אך בהמשך לשרוף באמצעות עצי מערכה בלבד.

28. פורסם בעיתון הצופה בתאריך י"ג תשרי תשט"ז, בפינה של העורך תחת הכותרת "בולבוס בנפט ושגגת הנשיא". הדבר נכתב גם כתגובה לחילול שבת ויום הכיפורים שבמהלכם קידוח הנפט לא נפסק וגרם לביקור המוני של סקרנים.

29. כל התכתובת מופיעה בארכיון המדינה, בתיק בית נשיא המדינה, מס' נ-54/21.

30. ספרא, ויקרא – דבורא דחובה פרשה ג תחילת פרק ה אות ו; ילקוט שמעוני רמז תסט.

31. ' פרידמן, מזבח אלהים, ירושלים תשע"ה, עמ' 77-81.

ה. טעמה של אש מן ההדיוט

הטעם של הדלקת אש התמיד מן ההדיוט אף על פי שהיא יורדת מן השמים הוא ללמדנו שאין לסמוך על הנס.³² המסר הוא שיש צורך ביוזמה ובשותפות האנושית בעבודת ה' ולא לסמוך רק על האש התמידית שירדה מן השמים, אלא דרושה פעולה יום-יומית של הכהן שכביכול מסייע להדלקתה.

אש התמיד מסמלת את ברכת ה' – סייעתא דשמיא – אישור לרצון האלוהי במעשי ידינו. בימי בית שני, כאשר אש התמיד לא הספיקה לשריפת הקורבנות, גבר הצורך בהתערבות האנושית באש מן ההדיוט.³³

לפי המדרש שהובא לעיל, אש התמיד הופסקה על ידי המלך מנשה,³³ כנראה כחלק מפעילותו בצמצום עבודת ה' ובהפצת הפולחן האלילי. למרות זאת, הדבר לא מנע את המשך פעילות עבודת ה', שנים רבות (56 שנים לאחר מותו) עד לחורבן הבית הראשון.

ראינו שהמקורות לגבי מציאותה של אש התמיד בימי בית שני עמומים. מכל מקום, לפי ספר מקבים, לאחר שהחשמונאים שבו וטיהרו את המקדש ומהיוונים ובנו את המזבח מחדש הם הציתו את האש באמצעות "אבנים",³⁴ כנראה אבני צור. נמצא שהעדר אש התמיד השמימית אינו גורם מעכב מבחינה הלכתית בהשבת העבודה במקדש השלישי. יתירה מזו, נדרשת יוזמה והשתדלות אנושית להשבת העבודה ולהצתת אש התמיד ואין לחכות לנס.

32. בלשון בעל ספר החינוך מצוה קלב: "כדי להסתיר הנס. לפי הדומה שהאש היורדת לא היתה נראה ברידתה".

33. בבלי, זבחים סא ע"ב.

34. מקבים ב, י, ג. כמובא בהקשר לאדם הראשון "והביא שני אבנים וטחנן זו בזו" (פסחים נד ע"א).

טהרות

